

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱԳՐՁԵԱՆ՝

ՀԱՅ ցեղը, շատ հին ժամանակներէ սկսեալ, կրկին պատմութիւն մը ունեցած է. մին, էականը, իր հայրենիքին մէջ, միւսը՝ օտար երկիրներու մէջ: Նոյն իսկ այն շրջաններուն երբ ազգային պետութիւն մը գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ, հայ ուժեղ անհատականութիւններ, — օտար երկիրներ հաստատուած գաղութներու ծոցէն ելած կամ Հայաստանի այն մասերէն որ օտար պետութիւններէ զրաւուած էին, և կամ փառասիրական ու արկածախնդրական մղումներով՝ իրենց կաղողութիւններն աւելի մեծ միջավայրերու մէջ փայլեցնելու համար իրենց երկրէն կամովին հեռացած, — զանազան օտար կեղրոններու մէջ կարեւոր դիրքերու հասեր, ուշագրաւ դեր կատարեր, տաղանդի և կուրծի ապացոյցներ տուեր են, մերթ օտար անուններով, մերթ քիչ մը օտար ձեւ ստացած կամ նոյնութեամբ պահպանուած իրենց հայկական անունով: Այս երեւոյթը ապացուցած է Հայ ցեղին մշտական դան ու յորդուն, իր նեղ միջավայրին մէջ չսղմող, մեծագոյն միջավայրերու մէջ բազմատեսակ ձեւերով արտայայտուիլ ձգտող մտաւոր ու բարոյական ուժը, այլ և փնասած է ցեղին կորոններուն հայրենի հողին վրայ կուտակման, կենդրոնացման, «հայ հայրենիք»ին ու «հայ ազգ»ին ինք իր մէջ և ինք իրմով զօրացման: Նոյն իսկ Ե. դարուն, երբ Հայաստանի Պարսից գերիշխանութեան ենթարկուած արեւելեան բաժ-

նին մէջ հայ ինքնավար թագաւորութիւն մը կը պահպանուէր, Ս. Մեսրոպ, հայ զրի գիւտն ընելէ յետոյ, Կ. Պոլիս երթալով, Բիւզանդեան պետութեան կցուած Հայաստանի բաժնին մէջ հայ լեզուով դպրոցներու բացման արտօնութիւնը ստանալու համար կայսրէն, կը գտնէր հոն յոյն եկեղեցւոյ պատրիարք մը, Ատտիկոս, որ ցեղով Հայ էր, ինչպէս և զանազան բարձրաստիճան պաշտօնատարներ ու զինուորականներ՝ թէ՛ Պոլիս և թէ՛ Բիւզանդական Հայաստանի մէջ, որ Հայ էին արիւնով: Երբ Հայ Արշակունիներու հարստութիւնը վերջացաւ՝ Ս. Մեսրոպի մահուընէն քիչ յետոյ և Հայաստանի արեւելեան բաժնին ալ դարձաւ Սասանեան պետութեան մէկ նահանգը՝ հայ մարզպաններով կառավարուած, հայ ուժերու ի հանդէս գալը Բիւզանդական թատերաբեմին վրայ՝ աւելի եւս շեշտուեցաւ, աճեցաւ, ընդլայնուեցաւ, այնպէս որ Թ. և Ժ. դարերու Բիւզանդեան կայսրութեան գերագոյն դիրքերը հայացեղ ղեկավարներու ձեռքն անցած տեսնուեցան:

Միեւնոյն շրջանին, Պարսից պետութեան՝ ինչպէս և քանի մը դարէ ի վեր երեւան ելած արաբական պետութեան մէջ՝ անշուշտ յայտնուած էին հայացեղ ուշագրաւ անձնաւորութիւններ, որոնց մասին զեռ շատ քիչ բան գիտենք: Այն ամբողջ ժամանակամիջոցին ուր Բագրատունիք և Արծրունիք արեւելեան Հայաստանի երկու

1. Սոյն յօդուածը փոխ կ'առնենք «Անահիտ»էն (նոր շրջան, Ե. տարի, Թ. 5-6, Յունուար-Յունիս, 1934) յարգելի հեղինակին՝ Ա. Զօպանեանի բարեհաճ թոյլտուութեամբ. այն դիտուածով՝ որ Միւթարեան — Մ. Ռափայէլեան ընտանիքէն դուրս եղող իր հանգամանքը և Յ. Սաղըզի նկարագրին ու գերին խոր ըմբռնումը

կրկնապէս հեղինակաւոր պիտի ընեն մեր ընթերցողներուն ջով այս ուսումնասիրութիւնը, որուն մէջ քանի մը թեթեւ յապաւումներուն համար՝ զորս կատարեցինք տեղւոյ նեղութեան հարկադրանքին տակ, առանց սակայն ամբողջականութեան փնասելու, վստահ ենք որ ներողաւոր պիտի ըլլայ յարգելի հեղինակը. Ծ. Խ.

Յովհաննէս Սագրճ Փաշա

շրջաններուն մէջ հայկական անկախութիւնը՝ սահմանափակ ձեւով մը՝ կը վերահաստատէին ու կը ծաղկեցնէին, Բիւզանդիոնի գահը զրաւուած էր հայացեղ կայսրերէ և բանակին ու պետական և նոյն իսկ մշակութային այլազան մարզերու մէջ հայ տարրը ու Արծրունեաց թագաւորութեանց Սելճուքեան նորայայտ ամենի ուժին տակ տապալումէն յետոյ, հայ ազնուականութեան ու բարձր պուրժուագիւային մէկ կարեւոր մասը մեծազանգուած շարժումով մը կը գաղթէր դէպի Բիւզանդիա:

դական Հայաստանի շրջանը, դէպ ի բիւ-
զանդական կայսրութեան տիրապետու-
թեան տակ գտնուած փոքր-ասիական այլ
և այլ նահանգներ (մասնաւորապէս Կիլի-
կիա), ու նաեւ դէպ ի Խրիմ, յետոյ՝ դէպ
ի Լեհաստան, Ռուսաստան, Պալքանեան եր-
կիրներ, Իտալիա, Հոլանտա, Ֆրանսա:...

Հայր բազմաթիւ մարզերու մէջ՝ ու մաս-
նաւորապէս արհեստագիտական, մտաւո-
րական, առեւտրական, ճարտարարուես-
տական և գեղարուեստական մարզերուն
մէջ՝ նշանաւոր ուժեր տուած է օսմանեան
պետութեան:...

Ատոնցմէ մին եղաւ Յովհաննէս Սազը-
զեան, որ « Սազըզ Յովհաննէս փաշա »
պաշտօնական անունով օսմանեան պետու-
թեան և պոլսահայ համայնքին նշանաւոր
մէկ դէմքը հանդիսացաւ իբր մտաւորա-
կան առաջնակարգ ուժ մը: Մեր նոր սե-
րունդը անոր անունը լսած է անշուշտ,
բայց չեմ կարծեր որ որոշ գաղափար ու-
նենայ անոր ճիշտ անձնաւորութեան ու
բազմաձեւ տաղանդին վրայ: Ներկայ յօ-
դուածով կ'ուզեմ ուրուագիծ մը տալ
կեանքին ու գործին այդ հատրնտիր Հա-
յուն, որ մեր ցեղին բարձրագոյն յատկու-
թեանց ամենէն խոշոր մարմնացումներէն
մին եղաւ ԺԹ. դարուն:

*
*
*

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱԶՐԶԵԱՆ ծնած է Կ. Պոլ-
սոյ մէջ, 1836, 8 մարտին ն. տ.: Իր
հայրը, Արթին էֆէնտի (1794—1840),
նոյնպէս Պոլիս ծնած, շալի վաճառական
մըն էր որուն վեց զաւակներուն կրտսե-
րագոյնն էր Յովհաննէս ու միակը որ ա-
րական սեռին կը պատկանէր: Յովհաննէսի
պապին հայրը, Սերոբէ Սազըզլու (1730—
1790), որուն մարմինը Փանկալթիի գե-
րեզմանատան մէջ կը հանգչի¹, արհես-
տաւոր մըն էր, սրմարեշ (արծաթ կամ

ոսկի թել քաշող) և քաղազ (մետաքսէ թել
հիւսող): Ասոր հայրը, Պետրոս, որ ապրած
է ԺԻ. դարու վերջերը, նոյնպէս քաղազ
էր: Սազըզեան կամ Սազըզլու—օղլու անունը
ենթադրել կու տայ թէ այդ ընտանիքը ան-
ցեալին մէջ Քիոս կղզին (Սազըզ Ատասը)
բնակած է առեն մը²: Բայց այդ գերդաս-
տանին մէջ տիրող աւանդութեան մը հա-
մեմատ, անոր ծագումը Ակնէն է:

Այդ գերդաստանը վաղուց յարած էր
կաթոլիկ դաւանանքին: Անոր ընտանեկան
թղթերուն մէջ պահուած կը մնան դեռ
անցագիր մը՝ զոր ճովաննի Սագիզին Gio-
vanni Sachis տուած է՝ 1774 յուլիս
15 թուականով՝ Վենետիկի Պալլը Բ.
Դրան մօտ, և վկայագիր մը զոր շնոր
տուած է (կաթոլիկ) Հայոց առաջնորդը
(Atanasio Meras, Vescovo di Romgla
e Vicario della nazione Armena),
(Աթանաս Մերաս, եպիսկոպոս Հռոմկլայի
և փոխանորդ հայ ազգին), և ուր ճովան-
նի տի Փիէթրօ, որ կը փափաքի երթալ
Հռոմ՝ Ս. Տեղիքն այցելելու, կը յայտա-
րարուի «հարազատ կաթոլիկ մը»: Այս
ճովաննին (Յովհաննէս) ապահովապէս
որդին էր Փիէթրօին (Պետրոս) զոր վերեւ
յիշատակեցինք: Անիկա «տիրացու» էր և
Հռոմէն դարձին հետը Պոլիս բերած է կտոր
մը «ճշմարիտ խաչափայտ»էն, որուն վը-
կայագիրը դեռ պահպանուած կը մնայ Սա-
զըզեան ընտանիքին մէջ:

Յովհաննէս Սազըզեան իր ուսումն ստա-
ցած է Փարիզի Մուրատեան վարժարա-
նին մէջ, ուր մնացած է եօթը տարի (1846—
1852), այն շրջանին ուր վարժարանին
վերատեսուէն էր Հ. Գարրիէլ վ. Այվա-
զովսքի: Իրեն դասընկեր եղած և իրեն
հետ շրջանաւարտ ելած են խումբ մը պա-
տանիներ որ յետոյ իւրաքանչիւրը իր
ասպարէզին մէջ նշանաւոր դէմքեր պիտի
հանդիսանային, ինչպէս Մարկոս Աղա-

1. « Գ. Հնասէր » է որ գտած է անոր դամբանը և
արձանագրութիւնը օրինակելով դրկած է Արմենակ Սա-
զըզեանին:

2. Թուրքերը զինք կ'անուանէին Սազըզ Օհաննէս

էֆէնտի (յետոյ՝ փաշա). իր կեանքի առաջին շրջանին՝
ինք կը ստորագրէր « Յովհաննէս Սազըզլեան », սա-
կայն վերջերս՝ Լ-ը ջնջեց և կը ստորագրէր « Սազը-
զեան »:

բէկեան, Յովսէփ Մելգումեան (Մելքոն
խան), Մատթէոս Մամուրեան, Տիգրան
Փեշտիմալճեան (յայտնի բժիշկ), Կոմիտաս
Մինասեան (որ յետոյ գրած է բազմաթիւ
ռոմանթիկ վէպեր, թատերգութիւններ ու
քերթուածներ):

Բազմակողմանի ձիրքերով օժտուած,
ան Փարիզ անցուցած իր այդ եօթ տա-
րիներու ուսանողական կեանքի ընթաց-
քին, հետամուտ եղած է այնքան տնտե-
սական ու քաղաքական գիտութեանց, որ-
քան բանասիրութեան ու գեղարուեստա-
կան և գրական մարզերու մէջ իր միտքը
զարգացնելու: Պոլիս դարձին նախ ինք-
զինքը նուիրած է նկարչութեան (Մուրա-
տեան վարժարանին մէջ մասնաւորապէս
ջանք թափած էր այդ արուեստին ընտե-
լանալու). նկարած է մէկէ աւելի կենդա-
նագիրներ, որոնց մէջ է իր իսկ իւղաներկ
դիմանկարը, որ շահեկան գործ մըն է:
Պոլիս դառնալէն յետոյ իր նկարած կեն-
դանագիրներէն մին, որ ցարդ պահուած
է, մատիտով դիմանկարն է Յովհաննէս
Աղա Թնկերի, հայր Երուանդ Թնկերի որ
« Փարիզի Հայ Հայրենասիրական Ընկե-
րութեան » գործօն անդամներէն մին եղաւ
ատենով: Յովհաննէս Աղա՝ Սազըզեանի
անդրանիկ ըրոջ ամուսինն էր և կերպով
մը ընտանիքի պետը կը համարուէր: Քիչ
յետոյ, թերեւս տեսնելով որ նկարչու-
թիւնը պիտի չբաւարէ՝ այդ միջավայրին
մէջ և այդ շրջանին՝ իրեն դիւրը մը շի-
նելու և իր մտաւոր անձնաւորութիւնը
լիովին ի յայտ բերելու, մղուած է դէպ
ի պետական գործունէութիւն: Քաջ գիտ-
նալով ֆրանսերէն, անգլիերէն և թուր-
քերէն, ինչպէս և իր մայրենի լեզուն,
քսանեւմէկ տարեկան եղած առեն (յու-
նիս 1856) մտած է օսմանեան Արտաքին
Գործոց Նախարարական թարգմանութեան
գրասենեակը, ուր ծառայած է մօտ եօթը
տարի: 1863ի վերջերը, մամուլի տեսուչ
կարգուելով՝ անդամ անուանուած է Հա-
նրային Կրթութեան Նախարարատան թարգ-
մանութեան և շարադրութեան խորհուր-
դին: Երբ Պետական Խորհուրդը ստեղծուած

է (1868ին), անոր դատական բաժնին
« առաջին խորհրդական » (պաշտօնակիւն)
անուանուած է, և նոյն տարուան վերջը՝
Պետական Խորհուրդի անդամ ըլլալով հան-
դերձ, երեք ամիս Արտաքին Գործոց Նա-
խարարութեան ընդհանուր քարտուղարի
փոխանորդութիւնը կատարած է:

Այդ թուականէն յետոյ, իրեն յանձ-
նուած են հետեւեալ պաշտօնները.

1872ին, Առեւտուրի Նախարարութեան
պետական ենթաքարտուղար (միւսդէպար).
1875-ին, Առեւտրական վերաքննիչ Ա-
տեանի (cour d'appel) պետական են-
թաքարտուղար. 1876-ին, Հանրային
Կրթութեան Նախարարութեան մէջ պե-
տական ենթաքարտուղար. 1878ին Պե-
տական Խորհուրդի անդամ. 1879ին, ընդ-
հանուր դատախազ՝ Հաշուեքննիչ Ատեա-
նին մօտ (Cour des Comptes). 1896ին,
պետական խորհրդական՝ քաղաքային բաժ-
նին մէջ. վերջապէս, 1897ին, անուա-
նուած է Սուլթան Ապտիւլ Համիտի Անձ-
նական Գանձուն Նախարար, յաջորդելով
այդ պաշտօնին մէջ Միքայէլ Փորթուզալ
փաշայի, որ ինքն ալ յաջորդած էր Յա-
կոր փաշայի (ինչպէս յայտնի է, Սուլթան
Համիտ իր Անձնական Գանձուն ղեկավա-
րութիւնը չէ վստահած թուրքերու և այդ
գործը երեք հայ անձնաւորութեանց յանձ-
նած է, որ երեքն ալ կարող ու պարկեշտ
մարդիկ էին): Օսմանեան Սահմանադրու-
թեան հռչակուելէն քիչ յետոյ (1908)
Յովհաննէս փաշա հրաժարած է այդ պաշ-
տօնէն և անուանուած է ծերակուտական.
բայց իսկոյն այդ պաշտօնէն հրաժարած
է, նուիրուելու համար իր լեզուաբանա-
կան աշխատութեանց, որ արդէն առենէ
մը ի վեր իր մեծագոյն հրայրքն ու ա-
մենէն սիրական զբաղումը կը կազմէին:

Այդ բոլոր պաշտօններուն մէջ որ յանձ-
նուած են իրեն, Յովհաննէս Սազըզեան
ցոյց տուած է հմտութիւն և խղճամտու-
թիւն, որ գնահատուած են և զինքը յար-
գելի դարձուցած ամենուն:

Ան եղած է նաեւ — ու իր իր օսմանեան
հանրային գործունէութեան կարեւորագոյն

բաժինն է այդ — մին Պոլսոյ պետական բարձրագոյն վարժարաններու ամենէն կարող ուսուցիչներէն, որոնք արդէն այդ շրջանին մեծ մասամբ Հայեր էին: Սա գրգեան է որ ստեղծած է (1877ին) Քաղաքական Գիտութեանց վարժարանին մէջ (Միշրիէ) Քաղաքական Տնտեսութեան և Վարչական Իրաւագիտութեան դասընթացքները, զոր աւանդած է տարիներով: 1892ին, Լեզուաց Կայսերական Վարժարանին մէջ Փրանսերէնէ թուրքերէն և թուրքերէնէ ֆրանսերէն թարգմանութեան ուսուցիչ անուանուած է: Գեղարուեստից վարժարանին մէջ աւանդած է գեղեցկագիտութեան դասընթացք մը, զոր նոյնպէս ինք ստեղծած է Պոլսոյ մէջ, և զոր յետոյ հրատարակած է փոքրիկ հատորով մը («Ներածութիւն Գեղարուեստից Պատմութեան»): Քաղաքական Տնտեսութեան իր դասընթացքն ալ ամփոփած է հատորի մը մէջ, որ մասնաւորապէս գնահատուած է թուրք պետական, ինչպէս և ուսանողական շրջանակներուն մէջ: Սուլթան Համիտ զայն իրեն կարգաւ կու տար իր սենեկապետ Արիֆ պէյին, որ Յովհաննէս փաշայի նախկին աշակերտներէն մին էր:

Շատ մը հանրածանօթ թուրք պետական մարդիկ Սազըզեանի աշակերտներն եղած էին Միւլլիքի մէջ, և ամէնքն ալ հիացման ու պատկառանքի զգացում մը ունէին անոր հանդէպ: Կը յիշեմ ինչպէս իշխան Սապահէտտին, Սուլթան Համիտի քնոողին և ժէօն թիւրքերու իթթիլաֆ կուսակցութեան պետերէն մին, որ մը՝ Փարիզ՝ կ'ըսէր ինծի անոր մասին. «Ան բարձր մարդ մըն էր» (c'était un homme éminent):

Քաղաքական Տնտեսութեան իր դասընթացքին և գրքին համար՝ ստեղծած է թէքնիքական բառեր որ ընդունուած ու լեզուին մէջ մնայուն դարձած են: Իր այդ երկու գրքերը, (Քաղաքական Տնտեսութիւն և Գեղեցկագիտութիւն) թուրք մաքուր լեզուի և ընտիր ոճի մօտեցնելու նկատուած են, և անոնցմէ հատուածներ ծաղկաքաղաներու մէջ անցած են: Այնպիսի ատեն

մը ուր պարսկերէն ու արաբերէն խրթին բառերով թուրքերէնը խճողելն ու «զարգարելը» անհրաժեշտ կը կարծուէր, ինք ձգտում ցոյց տուած է պարզ ու զուտ թուրքերէնով մը գրելու: Գերման արեւելագէտ մը, Ք. Սիւհայմ, կ'ըսէ՝ Մահմետականութեան Համայնագիտութեան այն յօդուածին մէջ որ Հաքքը փաշա մեծ եպարքոսին նուիրուած է՝ «Իպրահիմ Հաքքըի ամենէն թանկագին գիրքը իր «Վարչական Իրաւագիտութիւնն» է (Հոշրաթի Իտարէ), առաջին գործը որ կը խօսի, և օրինակելի կերպով մը, շատ ընդարձակ ու շատ բարդ այդպիսի նիւթի մը վրայ»: Արդ, Հաքքը փաշա, Միւլլիքիի աշակերտ, որի ըրած բայց եթէ նոյնութեամբ հրատարակել Յովհաննէս Սազըզեանի այդ վարժարանին մէջ աւանդած գասընթացքը որ հիմնուած էր Պետական Խորհուրդին մէջ անոր ձեռք ձգած մեծ փորձառութեան վրայ: Այդ դասաւանդութեանց նօթագրութիւնը զոր կը կատարէին աշակերտները, ուսուցչին ձեռքով սրբագրուած, արդէն վիմագրութեան տրպուած էր՝ Հաքքը փաշային գրքի ձեռով հրատարակումէն առաջ:

Յովհաննէս Սազըզեան աշխատակցած է Մեհմետալի Ճիւնուս (Գիտութեանց Հանդէս) ամսագրին, որ Ճեմիէրի Իլմիի (Գիտական Ընկերութիւն) օրկանն էր:

Ատեն մը ձեռնարկած է նաեւ Փրանսերէն-թուրքերէն բառարանի մը պատրաստութեան և զայն խմբագրած էր մինչեւ ա գրին վերջը: Գործին ամբողջութեան համար հաւաքած էր նիւթեղէններու կարեւոր գանգուած մը (իր որդւոյն մօտ պահուած կը մնայ դեռ Ահմէտ Վէֆիք փաշայի թուրքերէնի բառարանին մէկ օրինակը, ուր իւրաքանչիւր բառին քով ֆրանսերէն համարժէք բառը նշանակած), բայց հետզհետէ աւելի բուռն յարուսով մը նուիրուելով լեզուաբանական աշխատութեանց, որոնցմով արդէն բաւական ատեն է ի վեր սկսած էր զբաղիլ, լքած է բառարանի խմբագրութեան այդ ծրագիրը: Լեզուաբանական այդ աշխատութեան, որուն տա-

րամերժօրէն անձնատուր եղաւ իր կեանքին վերջին տարիներու ընթացքին, նիւթն էր սումմերական լեզուին կամ արեւմտերէնի (այսինքն Բարեւալուց հին լեզուին) հայերէնի ինչպէս և թուրք-թաթար լեզուներու հետ ունեցած առնչութեանց ուսումնասիրութիւնը: Այն նամակներուն մէջ զոր իր որդւոյն՝ Արմենակ Սազըզեանին ուղղած է, կը տեսնուի թէ ինչ խորին խանդավառութեամբ փարած էր այդ գործին, զոր կը խմբագրէր ֆրանսերէն լեզուով և որուն մէկ ամփոփումը զրկած է ֆրանսացի մեծանուն լեզուաբաններու և բանասէրներու՝ անոնց կարծիքն առնելու համար: Գծադրաբար մահը եկած է ընդհատել իր աշխատութիւնը որ կիսատ վիճակի մէջ մնացած է: Ոչ միայն չէ կրցած ամբողջապէս խմբագրել գործին տեսարանական մասը, այլ և չէ իսկ կրցած աւարտել համեմատական բառարանը (vocabulaire) որուն վրայ մանրակրկիտ ջանագրութեամբ տարիներ է ի վեր կ'աշխատէր, թրագրուելի Համալսարանին յայտնի ուսուցչ. արեւելագէտ Քարսթ, որ ձեռք անցնելով Սազըզեանի թէզն ամփոփող տեսարանական հակիրճ աշխատութեան և բառարանէն քաղուածքներու վիմատիպ օրինակներէն մին, Վիեննայի Միթթարեանց Հանդէս Անօրեային քառասնամիայ յօրեկեանական հատորին իր կողմէ գրուած գերմաներէն ընդարձակ յօդուած մը տուած էր, ուր գովեստով կը յիշատակէ Յովհաննէս Սազըզեանի աշխատութիւնը:

Յովհաննէս Սազըզեանի Հանդէսի մէջ հրատարակած յօդուածը, զոր կը յիշատակէ փրոֆ. Քարսթ, համառօտ ամփոփում մըն է այն թէզին զոր՝ եթէ չեմ սխալի՝ առաջին յղացողն եղած է Յովհաննէս Սազըզեան. և անոր կ'ընկերանայ իր արքատներէն — հայերէն բառարանէն քաղուածք մը, ուր հայ ու արքատեան խումբ մը բառերու միջեւ երեւան եկած խնամութիւնը իրապէս ուշագրաւ է:

Ինչ որ սակայն աւելի հետաքրքրական է Յովհաննէս Սազըզեանի բանաձեւած տեսութեանց մէջ, այն է որ հայերէնը

աւելի եւս սերտ կապ ունի արքատներէնին հետ, քան թուրք-թաթար լեզուները: Այդ կապն ապացուցանող օրինակներէն շատ փոքր մաս մը միայն կցած է Հանդէսի մէջ հրատարակուած իր յօդուածին, մինչ այդպիսի հարիւրաւորներ է որ գտած է, ոչ միայն բառերու, այլ մակդիրներու, բառաշինական ձեւերու մէջ: Իր յիշատակած օրինակները չեն վերաբերիր այն հայ բառերուն որ հնդեւրոպական նկարագիր ունին և Արմեններուն Հայաստան գալէն յետոյ մտած են մեր լեզուին մէջ, այլ պէտք է ներկայացնեն Հայաստանի նախարմենական ցեղերուն բնիկ բառերը: Սազըզեան կ'ուրուագծէ ուրիշ վարկած մը որու համեմատ ոչ թէ նախահայերը Սումմերեաններէն կը սերին, այլ Սումմերեաններն են որ Հայաստանի լեռներէն Քաղդէաստանի դաշտն իջած կ'ըլլան, և այդ վարկածը կը հիմնուի ոչ թէ «ազգասիրական» ենթադրութեան մը, այլ Սումմերեանց մէջ տարածուած աւանդութեան մը, ինչպէս և ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ գտնուող շահեկան մանրամասնութեան մը վրայ: «Այդ վաղեմի ազգը — կը գրէ Սազըզեան Հանդէսի յօդուածին մէջ — որ Միջագետքի դաշտերը կը բնակէր, ինքզինքը «Լեռնական ազգ» կը կոչէր, («Akkad լեռնային երկիր») և զինք հիւսիսային աշխարհէ մը գաղթած կը դաւանէր», և, կ'աւելցնէ. «Akkad» ասորական արձանագրութեանց մէջ կը համապատասխանէ Urutu կամ Urartu (այսինքն Այրարատի): Պէտք է ուրեմն ենթադրել թէ այդ մեծ ցեղը իր խանձարուն ունեցեր է մեր հինաւորեց հայրենիքի լեռներուն մէջ, և իջնելով Քաղդէաստանի դաշտերը, զարգացուցեր ու բարձր աստիճանի մը հասցուցեր է իր քաղաքակրթութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը տարածեր է Ասորեստանի ինչպէս և թուրք-թաթար ցեղերու վրայ: Սազըզեանի ուրուագծած վարկածին այս ընդլայնումը, առանց այդ կնճռոտ և մութ հարցին վճռական լուծումը տալ յաւակնելու, կրնայ նորէն աւելի բանաւոր թուիլ

քան այն փաղաքուշ աճապարանքը որով Պ. Մարթանեան թուրքերէնն ու աքքատեւրէնը կը նոյնացնէր և հայ լեզուն ու մշակոյթը այդ թուրքսոսման քաղաքակրթութեան նախադրելին մէկ հեռաւոր փոքրիկ ճիւղը կը համարէր: Եթէ նախադրելը մը կայ այս պատմութեան մէջ, Սազըզեան կ'ըսէ թէ ան Արարատեան լեռներէն է հոսած:

Յաւալի է որ Յովհաննէս Սազըզեան չէ աւարտած իր աշխատութիւնը: Արմենակ Սազըզեանի մօտ տեսած եմ իրմէ մնացած ձեռագիր ստուար տետրակներ, որ իր հայերէն աքքատեւրէն համեմատական ու վերլուծական բառարանին սեւագրութիւնն են, մէկէ աւելի անգամներ սրբագրուած, յապաւումներով ու յաւելումներով լեցուն. կիսկատար գործ մը, զոր այդ վիճակին մէջ անհնար է հրատարակել: Իսկ իր թէզը պարզող տեսաբանական ֆրանսերէն շարադրութեան, որմէ վիճակով օրինակներ զրկեւր է Փարիզ իր որդւոյն — ինչպէս կ'ըսէ իր նամակներուն մէջ — որպէս զի ան զայն ցոյց տայ ֆրանսացի մեծանուն լեզուաբաններու, ոչ մէկ օրինակ մնացած է Արմենակ Սազըզեանի մօտ: Ինծի կը թուի թէ լաւագոյն բանը զոր կրնայ ընել Արմենակ Սազըզեան, այդ ձեռագիր սեւագրութիւնը (որ բազմամեայ մեծ աշխատանք մը կը ներկայացնէ) զրկելն է Երեւան՝ Հրաչեայ Աճառեանին, որպէսզի ըննէ զայն և հարկ եղած ուղղումներն ու լրացումներն անոր բերելով, իր կողմէ ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակէ, ու յետոյ Յովհաննէս Սազըզեանի ձեռագիրը յանձնէ Երեւանի Պետական թանգարանին որպէս զի հոն շահեկան ձեռագիրներու բաժնին մէջ պահպանուի:

*
* *

Յովհաննէս Սազըզեան, խոհական ու զգուշաւոր նկարագիր, աւելի մտաւորական վարչագէտ և ուսուցիչ քան գործուհիութեան մարդ, իր անձնաւորութեան խորը ունէր իր ազգին համար յարգանքով ու ջերմ սիրով լի լաւ Հայու մը սիրտը:

Այն հին Հայերէն էր որ իրենց յանձնուած օսմանեան պետական և ուսուցչական պաշտօնները խղճամտութեամբ կատարելով հանդերձ, իրենց ցեղին շահերուն պաշտպանութեան, անոր յառաջդիմութեան ու զարգացման գործին կ'աջակցէին: Գրիգոր Օտեանի 1879ին իրեն ուղղած նամակէն զոր հրատարակեցինք Անահիտի Ա. տարուան 4րդ թիւին մէջ (նոյ. — դեկտ. 1929), որոշ կ'երեւայ թէ 1878ի շրջանին, երբ Ներսէս պատրիարք Թրքահայաստանի վարչական ինքնավարութեան հարցը դրաւ եւրոպական մեծ պետութեանց առջեւ, այդ հայրենասիրական գործունէութեան մէջ, զոր թաքուն կերպով կը վաւեր ուրիշ հայագիտ օսմանեան պետական գործիչ մը՝ Գրիգոր Օտեան, այս վերջինը իրեն մտերիմ ու սրտագին խորհրդական ու գործակից ունեցած է Յովհաննէս Սազըզեանը, և ինքն իսկ յայտնած է իր որդւոյն թէ ինք աջակցած է Օտեանին՝ այն աշխատանքներուն մէջ զոր ան կատարեց «Օսմանեան Սահմանադրութիւն» մը խմբագրելու համար, ու թերեւս զոր ծակցած է այն ջանքերուն զոր Օտեան թափեց՝ Միտհատ փաշայի հետ՝ Օսմանեան պետութեան մէջ սահմանադրական բեթիմը իրապէս հաստատելու համար:...

Դժուար չէ երեւակայել թէ ինչ ներքին սրտնեղութիւն և տառապանք պէտք էր զգար այդպիսի ազնիւ նկարագրով ու բարձր մտքով մարդ մը, որ նաեւ ազգասէր Հայ մըն էր, ստիպուած ըլլալուն ապրիլ ու գործել այդպիսի միջավայրի մը մէջ, երբ, իրեններուն քով Փարիզ երթալ մէկ երկու ամիս հանգչելու արտօնութիւնն իսկ կը զլացուէր իրեն՝ (ինչպէս կը տեսնենք իր նամակներէն), երբ մանաւանդ՝ հորիզոնը հետզհետէ աւելի ահաւորապէս մթննալով՝ անպաշտպան Հայերու քստմեկի կոտորածները կը սկըսէին: Ու բոլորովին բնական է որ 1909ին միապետական բեթիմը տապալելով Սահմանադրութիւն հաստատուելուն պէս՝ Սուլթանին անձնական զանձուն նախարարի պաշտօնէն փութացած ըլլայ հրաժարիլ,

ինչպէս և սահմանադրական բեթիմի դեկավարներուն կողմէ ձեռակոտական անուանուելէն յետոյ՝ այդ պաշտօնէն ալ անմիջապէս հրաժարած ըլլայ, ինքզինքը իր բանասիրական սիրելի ու մաքուր աշխատութեանց միայն նուիրելու մամար:

*
* *

Այն կոչը զոր Գրիգոր Օտեան իր վերել յիշուած նամակին մէջ կ'ուղղէ Յովհաննէս Սազըզեանին, որ ան հայ կաթողիկ փոքրամասնութեան մէջ սահմանափակուած չմնայ, կրօնական զգացման մը ծնունդ չէ, այլ կը ներկայացնէ Սազըզեանը խորապէս գնահատող և յարգող ազգասէր Հայու մը փափաքը՝ այդ մեծ կարողութիւններով օժտուած Հայը ազգին ստուար մեծամասնութեան ծոցը դարձած և այդ մեծագանդուած հայ համայնքին գործերուն իր ձիրքերը, հմտութիւնը, փորձառութիւնը ի սպաս դրած տեսնելու: Սազըզեան, հաւատարիմ իր ընտանեկան աւանդութեանց, պէտք չէ զգացած Օրմանեաններու, Նարայէյներու կամ Թղեաններու օրինակին հետեւիլ, ու Պէշիկթաշլեանի պէս նախընտրած է մնալ կաթողիկ և ապացուցանել թէ կարելի է կաթողիկ ու միանգամայն հարազատ ու հայրենասէր Հայ ըլլալ: Հայ-կաթողիկ հասարակութեան դպրոցական, եկեղեցական, բարեգործական հաստատութեանց յաճախ աջակցած է:

Իր յարումը մեծ էր գրականութեան ինչպէս և արուեստի համար: Յրանսերէնի թարգմանած էր պարսիկ ու հայ բանաստեղծներէ չէր, ինչպէս Գամառ-Քաթիպայի Մայր Արարիկ (որուն ձեռագիրը Արմենակ Սազըզեան նուիրած է Փարիզի Պօղոս Նուպարեան Մատենադարանին), կամ Հաֆիզի տաղերէն ոմանք ու խալիսի որոշ թուով քառականներ, որոնց մէկ քանին հրատարակուեցան Բաշալեանի Le Foyer ամսագրին մէջ: Ջերմօրէն կը սիրէր թատրոնը և մանաւանդ երաժշտութիւնը: Իր նախընտրած երաժիշտն էր Մոցարթ: Պաշտամունք ունէր Շէքսպիրի (զոր

բնագրին մէջ կը կարդար) և Պալգաքի համար: Բայց աւելի եւս մեծ էր իր սէրը դասական հեղինակներու մասին: Կեղրոնականէն շրջանաւարտ ելլելէս քիչ յետոյ, իրիկուն մը իմ սիրելի վարպետս թովմաս Թէրզեան որ, Յովհաննէս Սազըզեանի քրոջ աղջկան՝ Սաթենիկ Հոգոցեանի՝ հետ աւուանացած, անոր մտերմագոյն բարեկամներէն մին էր, ճաշի հրաւիրած էր զայն ու զիս, ինչ որ ինծի պատեհութիւնը տուաւ — մէկ անգամուան մը համար — մօտէն ճանչնալու այդ մեծանուն անձնաւորութիւնը: Անոր նուրբ ժպիտով մը լուսաւորուած մտացի ու ազնուական դէմքը, պարզ, սիրալիր, քաղցրահամբոյր ու նոյն ատեն խոհական ու ժուժկալ խօսուածքն ու վարմունքը վրաս գործեցին խոր տպաւորութիւն մը որ մինչեւ ցարդ կենդանի կը մնայ մէջս: Կը յիշեմ որ ի միջի այլեւայլ հարցումներու զոր իրեն ուղղեցի՝ զանազան խնդիրներու մասին իր կարծիքն ու նենալու համար, հարցուցի նաեւ թէ հայ բանաստեղծներէն որոնք կը նախընտրէր չեմ ծածկեր որ կը սպասէի Ալիշան, Գուրեան, Թէրզեան անունները լսել իր բերնէն, որ իմ սիրած բանաստեղծներս էին՝ Պէշիկթաշլեանին, Տէմիրճիպաշեանին ու Սէթեանին հետ: Առանց վարանելու պատասխանեց՝ «Հիներէն՝ Հ. Արսէնը, նորերէն՝ Պէշիկթաշլեան»։ Հասկցայ որ կը նախընտրէր դասական ճաշակով կատարելաձեւ բանաստեղծները:

Անիկա Պէշիկթաշլեանը արդէն սիրած է ոչ միայն իր բանաստեղծ, այլ և իր բարեկամ: Անոր հետ ալ, ինչպէս Օտեանին, եղբայրական մտերմութեան մը կապերն ունեցած է:...

Երբ Գամառ-Քաթիպա Պուլիս եկաւ (1887ին) ու մնաց քանի մը շաբաթ, Յովհաննէս Սազըզեան, անոր մէջ սիրեց ու պատուեց, հակառակ որ ան դասական բնաւ չէր, հայրենասէր մեծ երգիչը, զայն յաճախ իր տան մէջ եղբայրաբար հիւրասիրեց, ինչ որ մենք՝ Կեղրոնականի աշակերտներս՝ մեր ուսուցիչ Թէրզեանէն իմացանք այն օրերուն և ատոր համար

խորունկ սէր մը զգացինք այդ պետական պաշտօնատարին հանդէպ՝ որ այդպիսի ազնիւ ու քաջ ժեսթ մը կ'ունենար ապրստամբաշունչ հայ գուսանին համար: Պատմաւոր — Քաթիպա, Պոլսէն մեկնած ատեն, իր ասպնջականին ձգած էր, իբր բարեկամական յիշատակ և իբր շնորհակալութեան նուէր, երկու սիրուն տաղիկ, մին ձօնուած Սազըզեանին՝

Մտայ ես ձեր տուն գերդ պանդուխտ օտար
Եւ ելայ իբրեւ հարազատ եղբայր:

Եւ միւսը անոր աղջկան՝

Մարմնով գեղանի և հոգով հրեշտակ
Քո արգոյ ծնողաց սփոփարար զաւակ
Այժմ քեզ միայն մէկ բան է պակաս
Որ դու Հայ ազգիս պարծանքը դառնաս:

կ. Պ. 12 Օդ. 1887

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Երբ Աղամեան եկաւ Պոլիս, անոր բոլոր ներկայացմանց հաւատարմօրէն հետեւողներէն ու զայն ամենէն աւելի խանդավառօրէն ծափահարողներէն մին եղաւ Յովհաննէս Սազըզեան, որ անոր հետ ալ սրտագին բարեկամութիւն մը հաստատեց: Իր գեղեցիկ լուսանկարին վրայ զոր նուիրած է անոր, ձօնը զոր գրած է Աղամեան, իր անկեղծ ջերմութեամբ՝ ցոյց կու տայ ինչպիսի սէր ու յարգանք ունէր մեծ արուեստագէտը Սազըզեանի համար:

Թէրզեան, Կեղրոնականի իր դասերէն մէկուն ընթացքին, մեզի պատմեց թէ Սազըզեան, իրեն հետ միասին գացած ըլլալով Օթկոյի այն ներկայացման զոր Բերայի յոյն թատերախումբը կազմակերպած էր ի պատիւ Աղամեանի և ուր Աղամեան հայերէն և յոյն դերասաններն իրենց լեզուով կը կատարէին իրենց դերը, Սազըզեան, զմայլած Աղամեանի բերնին մէջ հայերէնին ստացած ներդաշնակութենէն և ուժգին գեղեցիկութենէն, ըսեր էր Թէրզեանին՝ «Հայերէնը աւելի ազուր, աւելի ճոխ կը հնչէ քան յունարէնը»: «Ես համաձայն չեղայ իրեն, աւելցուց Թէրզեան. Սազըզեան այդպէս կ'ըսէր, որովհետեւ շատ հայրենասէր մարդ է և կը պաշտէ հայերէնը:

Ես ալ կը պաշտեմ հայերէնը, որ շատ գեղեցիկ, հարուստ, ճկուն ու հմայիչ լեզու մըն է, բայց յունարէնը անշուշտ աւելի ներդաշնակ, աւելի նուրբ, աւելի քաղցրալուր է»:

Յովհաննէս Սազըզեան գրած է նաեւ քանի մը հայերէն յօդուածներ՝ քաղաքական տնտեսութեան հարցերու վրայ, և զանոնց հրատարակած է հայ հանդէսներու մէջ, Տէմիրճիպաշեանի Երկրագունտին մէջ մասնաւորապէս:

Սազըզեանի արժանիքներէն մէկն ալ՝ մեր ազգին տուած ըլլալն է Արմենակ Սազըզեանը, որ արեւելեան արուեստներու ամենէն հմուտ ու հեղինակաւոր պատմագիրներէն մին է այսօր Եւրոպայի մէջ:

*
* *

Սազըզեան վախճանած է 1912ին. մարտին կը հանգչի Փերա, Շիշլիի գերեզմանատան մէջ: Ընտանիքը անոր շիրմին վրայ կանգնած է հայկական ոճով քանդակուած աղուոր խաչքար մը, որ գործն է Եղուարդ Թէրզեան ճարտարապետին:

Ինչ պիտի ըլլար այսպիսի մեծ կարողութիւններով օժտուած մարդու մը կատարած գործը, եթէ բաղդը բերած ըլլար որ ան ծնէր ու գործէր ազատ հայ հայրենիքի մը մէջ: Յովհաննէս Սազըզեանի կեանքը հայ ցեղի մտաւոր կորովին օտար միջավայրերու մէջ շքեղ ապացուցումներէն մին է, այլ և տխուր խորհրդածութեանց կը մղէ մեզ՝ եղբրական ճակատագրին վրայ ժողովուրդի մը՝ զոր դարերէ ի վեր իր վրայ ծանրացող հանգամանքները ստիպած են իր այդպիսի առաջնակարգ ուժերէն շատեր օտար երկիրներու փոխ տալ: Անշուշտ ատոնց ալ — Ներսէս Պատրիկ մը, Պարոյր Հայկազն մը, Զմբէկի մը, Սինան խալֆա մը, Նուպար փաշա մը, Լորիս-Մելիքով մը, Յովհաննէս Սազըզեան մը և դեռ այնքան ուրիշներ, իբր հայ մտքի, նկարագրի ու տաղանդի մեծութեան հզօր ու կարկառուն փաստեր,

կը ծառայեն մեր ցեղին վարկը աշխարհի ներու յարգանքը դէպ իրենց ազգը խոմէջ բարձրացնելու և մեր նոր սերունդը՝ րացնելու: Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

«ՎՍԵՄԱՇՈՒՔ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՓԱՇԱ ՍԱԳԸԶԵԱՆԻ

Կենդանի օրինակը Թո՛ղ մեզի ամէնուս անսայթաք առաջնորդ ըլլայ, սկսեալ յետին դպրոցականէն մինչեւ ամէնէն ծերը մէջերնէս, Թո՛ղ դպրոցականը՝ սորվի իրեն պէս կանոնաւոր աշխատող ըլլալ, պատանին՝ ուսանի իրեն պէս հեղափոխողը վարք եւ առաքինի կեանք ունենալ, երիտասարդը իրեն պէս կորովի միտք, արքուն հասակ ունեցողն՝ իրեն պէս պատուաւոր քաղաքացի եւ ազգային գործիչ ըլլալ, ծերունին ալ սորվի մինչեւ իւր կեանքին վերջը իրեն պէս հաստատուն սկզբունք ունենալ եւ այդ նուիրական սկզբունքներուն պահպանութեան համար ոչ մէկ հովիւ, ոչ մէկ քամի չտարուբերիլ. անա՛ մարդը իւր բովանդակ մեծութեան մէջ, անա՛ ճշմարիտ հայր իւր բովանդակ կատարելութեան մէջ»:

(Հատուած Նախկին սան Շիշլիեան Զարեհի խօսած դամբանականէն:
Տե՛ս «Մէճմուայի ախպար», Թ. 4981, 12 — 25 Մայիս 1912)

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ս Ի Ն Ա Պ Ե Ա Ն

Տիար Գրիգոր Սինապեան, որդի Տոբթոր Գասպար Պէյ Սինապեանի, ծնած էր Պոլիս՝ 2 Մայիս 1862ին:

Իւր նախնական ուսումը առնելէ վերջ ի Գատըգիւղ, աշակերտած էր Վենետիկի Մուրատ — Ռափայէլեան վարժարանին (1876—1880), Սուրբ Ղազարու Միաբանութեան Ընդհանրական Աբբայ՝ հանգուցեալ Արհ. Իգնատիոս Արք. Կիւրեղեանի (այն ժամանակ վարդապետ) տեսչութեան օրով: Յետ աւարտելու Մուրատ — Ռափայէլեան վարժարանը՝ կու գայ Բարիդ, կը բոլորէ Իրաւաբանական վարժարանի ընթացքը (1881—1884) և, վերադառնալով Պոլիս, կը նուիրուի փաստաբանական ասպարէզին:

1899ին կը նշանակուի փաստաբան, իսկ եօթ տարի յետոյ (1906) իրաւագէտ խորհրդական՝ Հանքերու, Անտառներու և Երկրագործական Նախարարութեան, որուն հետ զուգընթացաբար կը տանի նաեւ, 1907 թ. սկսեալ, կայս. Անճնական Գանձի

խորհրդականութիւնը և 1911ին, Մեծ Եւրոպայի Վիլհելմ Սայիտ Փաշայի կազմած Դահլիճին մասնակցելու կը հրաւիրուի՝ իբր Հանքերու, Անտառներու և Երկրագործական Նախարար:

Երկար չապրեցաւ սակայն Դահլիճը որուն մասնակցեցաւ, և նախարարութիւնը թողելէ յետոյ՝ քաշուեցաւ պետական պաշտօններէ, ժամանակին մեծ մասը նուիրելով իւր գրական ուսումնասիրութեանց, որովհետեւ բազմահմուտ անձնաւորութիւն մ'էր ողբացեալը և իւր գրատունը՝ Պոլսոյ մէջ մատի վրայ համրուածներէն:

Հրատարակած է՝ Օսմ. նախկին օրինագրերն (Մէճէլէ) գաղղիերէնի թարգմանութիւնը, 5 հատոր, և աշխատակցութեամբ Տիար Ա. Թընկըրի, պատրաստած է գիտական նախադասութիւններու բառարան մը:

Մեղմ և հեզահամբոյր բնաւորութեամբ, բայց կորովի և ուժեղ նկարագրով օժտուած էր հանգուցեալը: Փաստելու համար մեր